

UOT 930.85;792

R.M.Məcnunov
Polis Akademiyası
rehim.mecnunov@mail.ru

AZƏRBAYCAN İNCƏSƏNƏTİNİN FORMALAŞMASINDA VƏ İNKİŞAFINDA TİFLİS ŞƏHƏRİNİN ROLU

Açar sözlər: Tiflis, teatr, incəsənət, şəhər, maarif, milli oyanış

İctimai süurun formalarından biri olan incəsənət bəşəriyyətin mənəvi mədəniyyətinin tərkib hissəsi və praktik mənəvi qavramanın spesifik növü kimi anlaşılır. İncəsənətin əsas növləri kimi təsviri incəsənət, memarlıq, musiqi, ədəbiyyat bəşəriyyətin mənəvi inkişafına böyük təsir göstərmişdir. Lakin incəsənətin bir neçə növünün eyni zamanda sintezi kimi meydana çıxan teatr kütləyə güclü təsir göstərmək – onun düşüncəsinə, emosiyalarına, baxışlarına hakim kəsilə bilmək imkanına malik idi. Məhz bu qüdrətli vasitənin köməyiylə xalqımızı maarifləndirməyi qarşılıqlı məqsəd qoyan milli ziyalılarımız hələ XIX əsrin I yarısından fəaliyyətə başlamışdılar.

Məqalədə Tiflis Azərbaycan mədəniyyətinin əsas tərkib hissələrindən biri olan teatr tarixi araşdırılaraq təhlilə cəlb edilir, onun əsas xüsusiyyətləri, xalqın milli süurunun formalaşmasında rolu müəyyənləşdirilir.

Р.М.Меджнунов

РОЛЬ ТБИЛИСИ В СТАНОВЛЕНИИ И РАЗВИТИИ АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО ИСКУССТВА

Ключевые слова: Тбилиси, театр, искусство, город, образование, национальное пробуждение

Искусство как одна из форм общественного сознания понимается как неотъемлемая часть духовной культуры человечества и особый тип практического духовного восприятия. Изобразительное искусство, архитектура, музыка, литература как основные виды искусства оказали большое влияние на духовное развитие человечества. Однако театр, возникший как одновременный синтез нескольких видов искусства, имел возможность оказывать сильное влияние на массы – управлять их мыслями, эмоциями и взглядами. Наша национальная интеллигенция, стремившаяся просвещать наш народ с помощью этого мощного инструмента, начала работать в первой половине XIX века.

В статье исследуется и анализируется история театра, являющегося одной из основных составляющих Тбилисской Азербайджанской культуры, определяются его основные черты и роль в формировании национального самосознания народа.

R.M.Mejnunov

THE ROLE OF TBILISI IN THE FORMATION AND DEVELOPMENT OF AZERBAIJANI ART

Keywords: *Tbilisi, theater, art, city, education, national awakening*

Art, one of the forms of social consciousness, is understood as an integral part of the spiritual culture of mankind and a specific type of practical spiritual perception. As the main types of art, fine arts, architecture, music, literature have had a great impact on the spiritual development of mankind. However, the theater, which emerged as a simultaneous synthesis of several types of art, had the opportunity to have a strong impact on the masses – to control their thoughts, emotions and views. Our national intellectuals, who aimed to enlighten our people with the help of this powerful tool, began to work in the first half of the XIX century.

The article examines and analyzes the history of the theater, which is one of the main components of Tbilisi Azerbaijani culture, and identifies its main features and role in the formation of the national consciousness of the people.

XIX əsrin II yarısında Rusiya imperiyasında bir sıra mühüm dəyişikliklər baş verdi. Bunlardan ən əsası təhkimçilik asılılığının aradan qalxması və yeni burjua münasibətlərinin meydana çıxması idi. XIX əsrin 60-70-ci illərində əvvəlcə Rusiyanın özündə, daha sonra isə müstəmləkə ucqarlarında həyata keçirilən islahatlar yeni istehsal münasibətlərinin inkişafı prosesini daha da sürətləndirdi. Təbii ki, siyasi və iqtisadi həyatda baş verən bu dəyişikliklər mədəniyyət sahəsində də özünü büruzə verməyə bilməzdi. Qeyd olunan dövrdə çarizmin müstəmləkə asılılığında olan Cənubi Qafqaz xalqları, xüsusilə müsəlman türklər arasında da müəyyən oyanış və inkişaf meyilləri özünü göstərirdi. Belə ki, XIX əsrin II yarısında kapitalist münasibətlərinin təsiri altında Azərbaycan millətinin yaranması prosesi güclənmiş, milli ziyalı və burjuaziya təbəqələrimiz formalaşmışdı. Azərbaycan ziyalıları XIX əsrin II yarısı – XX əsrin əvvəllərində xalqın maariflənməsi, milli oyanışı, onun xurafatdan və müstəmləkə boyunduruğundan azad olması üçün böyük fədakarlıq göstərir, durmadan çalışırdılar. Azərbaycan xalqının düşünən beyinləri öz missiyalarını həyata keçirmək üçün kütləvi maarifləndirmə vasitələri olan mətbuat və teatra müraciət edirlər. Onlar doğurdan da yanılmamışdılar, Qərblə ayaqlaşmaq, onun uğurlu nailiyyətlərini təkrarlamaq üçün insanların şüuruna təsir göstərə biləcək vasitə incəsənət, onun mühüm qolu olan milli teatr idi.

XIX əsrin II yarısı – XX əsrin əvvəllərində da Cənubi Qafqazın iki böyük iqtisadi və mədəni mərkəzi – Bakı və Tiflis Rusiya imperiyasının digər böyük şəhərləri ilə rəqabətə girmək iqtidarında olan şəhərlər idi. Çarın idarəçilik aparatı işçi və rəhbərlərin əksəriyyətinin cəmləşdiyi Tiflis şəhəri XIX

– XX əsrin əvvəllərində bütün Qafqaz xalqlarının siyasi və mədəni mərkəzi kimi təşəkkül tapmışdı. Elm və mədəniyyət mərkəzi olan Tiflis şəhəri və mühiti bir çox Azərbaycan ziyalısının və ictimai xadiminin də yetişməsində müstəsna rol oynamışdı. A.Bakıxanov, M.F.Axundov, M.Ş.Vazeh, F.Şeyda, İ.Qutqaşınlı, F.Köçərli, Ö.F.Nemanzadə, C.Məmmədquluzadə, M.Şahtaxtılı, C.Ünsizadə qardaşları, E.Sultanov, İ.İsfahanlı, H.Minasazov, N.Nərimanov və digər onlarla görkəmli azərbaycanlının formalaşmasında Tiflis mühitinin böyük təsiri olmuşdur.

XIX – XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan türklərinin kompakt şəkildə məskunlaşdığı şəhərlərdən biri də Tiflis şəhəri və onun ətrafı idi. Tiflisdə yaşayan azərbaycanlıların böyük əksəriyyəti şəhərin yerli və əzəli sakinləri olub onun köhnə Tiflis adlanan hissəsində, Qala, Meydan, Şeytanbazar, Xarpux, Ortaçala kimi məhəllələrində məskunlaşmışdılar. Digərləri isə Tiflisdə işləməyə, təhsil almağa və ya mövsümi işlərlə bağlı bura gəlib yaşayanlar idi. Beləliklə, XIX əsrin II yarısında Tiflis sakinlərinin xeyli hissəsini azərbaycanlılar və digər türk-müsəlman xalqlarının nümayəndələri təşkil edirdi. Məhz bu amil Azərbaycan incəsənətinin mühüm sahələrindən olan milli teatrımızın bir qolunun Tiflisdə yaranıb fəaliyyət göstərməsində baza rolunu oynamışdı. Qeyd edək ki, Tiflis şəhərində Azərbaycan teatrı inkişaf edib püxtələşdikcə, onun tamaşaçı kontingenti milli baxımdan daha da zənginləşmiş, şəhərdə yaşayan digər xalqların nümayəndələrini də öz geniş auditoriyasına cəlb etməyi bacarmışdı.

Tiflis şəhərində Azərbaycan teatrının formalaşması prosesi böyük bir tarixi mərhələdən keçmişdir. Belə ki, hələ teatr yaranmazdan xeyli qabaq Tiflisin azərbaycanlılar yaşayan məhəllələrində göstərilən xalq oyunları, meydan mərasimləri, dini-şəbih tamaşaları çağdaş teatrın yaranması yolunda ilk addımlar olmuşdur. Qeyd olunan xalq yaradıcılığı nümunələri və milli-oyun tamaşalar əsasən köhnə tiflislilərin – qaraçuxalıların ən çox topladıqları yerlərdə – Halatov və Poranbəyov karvansaralarında, Meydanda, Şeytanbazarda, Tiflis ətrafı ərazilərdə – Borçalıda xüsusilə daha tez-tez keçirilmişdir. Məhz bu oyun-tamaşalar Tiflis Azərbaycan teatrının yaranmasına xeyli dərəcədə təsir göstərmişdir. Xüsusilə tiflisli aktyor M.Mərdanovun atası Hacı Haşım məxsus olan Poranbəyov karvansarası bu sahədə mühüm dayaq nöqtəsi olmuşdur. Burada qeyd olunan milli bayramlar, toy və el şənlikləri, göstərilən tamaşa-oyunlar, nağıl-dastan söyləmələri, ədəbi müzakirələr, məclislər, xanəndələrin və aşıqların çıxışları həmin dövrdə bu tədbirlərdə iştirak edən azərbaycanlıların dünyagörüşünə və yaradıcılıqlarına mühüm təsir göstərmişdir. Onların arasında Tiflisdə olmuş və yaşayıb-yaratmış məşhur həmyerlilərimizdən M.F.Axundzadə, Ü.Hacıbəyov, M.Şahtaxtılı, C.Məmmədquluzadə, E.Sultanov, H.Səbri, Ə.Haqverdiyev, H.Cavid, Sadıqcan, Əbülhəsənخان, Dərvişخان, H.Ərəblinski, Ə.Bülbülcan, S.Ruhulla, S.Şuşinski,

M.Qafar, S.Ünsizadə, C.Ünsizadə, H.Minasazov, Ü.Rəcəb, Ö.F.Nemanzadə, Ə.Nərimanov, Ə.Vəli, M.Abbasov, M.Mərdanov, İ.İsfahanlı, O.Yüzbaşov, M.Quliyev, M.Kirmanşahlı, H.Minasazov, M.Vəzirov, S.Nərimanov, H.Tahirov, Ə.Mərdanov, Y.Nərimanov və digərləri Azərbaycan teatrının bu şəhərdə formalaşmasında və inkişafında böyük xidmətlər göstərmişlər.

Ümumilikdə götürdükdə, Tiflisdə Azərbaycan teatrının yaranmasına təsir göstərən mühiti və amilləri əsasən 3 qrupa ayırmaq olar:

- 1) Xalq yaradıcılığının nümunələri olan milli oyun və meydan tamaşaları, «xalq teatri»;
- 2) Xanəndə və aşıq yaradıcılığı;
- 3) Dini-şəbih tamaşaları.

Xalq yaradıcılığının nümunələri olan milli oyun və tamaşaları teatrın yaranmasından çox-çox əvvələ təsadüf edirdi. Tiflisin Şeytanbazar, Meydan kimi azərbaycanlıların sıx məskunlaşdıqları yerlərində el şənlikləri, bayramlar, toy mərasimləri zamanı «Artırma», «Kəndirbaz», «Zorxana», «Dirədöymə» «Kos-kosa», «Səməni», «Kilimarası», «Qaravəlli», «Hodu-hodu» və b. milli oyun və meydan tamaşaları nümayiş etdirilmişdir. Tiflisdən olan və ya Azərbaycanın müxtəlif bölgələrindən gələn bu cür tamaşa göstərən dəstələr adətən Tiflis – Borçalı bölgəsini oba-oba gəzərək müxtəlif mərasim – meydan tamaşaları ilə əhalinin marağına səbəb olmuşdular. Sonralar Azərbaycan teatrının görkəmli nümayəndələrinə çevrilən B.Mehralıbəyov, Ə.Yüzbaşov, H.Haşimov, M.Abbasov, S.Seyidov, M.Kirmanşahlı, İ.Zeynalov, İ.İsfahanlı, Ə.Salahlı, H.Tahirov, M.Mərdanov bu cür meydan tamaşalarında dəfələrlə çıxışlar etmişdilər.

Tiflis şəhərində keçirilən el şənliklərini, məclisləri, «Şərq konsertləri»ni xanəndələrsiz, aşıqlarsız təsəvvür etmək mümkün deyildi. Xalq musiqisinin bir qolu olan və öz qidasını klassik ədəbiyyatdan, qəzəllərdən alan xanəndəlik əsasən şəhərlərin inkişafı ilə bağlı meydana çıxmış və XX əsrin əvvəllərinə qədər demək olar ki, onun repertuarı farsca ifalardan ibarət olmuşdur. Xanəndələri şərti olaraq iki qrupa ayırmaq olardı:

- 1) Əsasən varlıların məclislərində ifa edən saray xanəndələri
- 2) «Gəzəyən» xanəndələr.

XIX əsrin ikinci yarısı – XX əsrin əvvəllərində Tiflisin meydanlarında, müsəlmanlar yaşayan məhəllələrində, bazar və ticarət meydançalarında, şəhər sənətkarlarının və xırda tacirlərin məclislərində əsas gəlir mənbəyi «şabaş», «xələf» olan «gəzəyən» xanəndələrə çox tez-tez rast gəlmək olardı.

XIX əsrin II yarısında Cənubi Qafqazın siyasi və iqtisadi mərkəzinə çevrilən Tiflislə yanaşı, mədəniyyət beşiyi olan Şuşa və Şamaxı şəhərlərində də əhali işdən sonra axşam çayxanalarda, bəzzaxanalarda, karvansaralarda və meydançalarda yığılaraq «gəzəyən» xanəndələri böyük maraqla dinləyirdilər. Tiflis şəhərinə səfər edən xanəndələrin içərisində Qarabağdan, xüsusilə Şuşadan

gələn məşhur muğam ustaları üstünlük təşkil edirdilər: «ənudi Qafqaz musiqi xadimlərini çalğıçı və xanəndənin, şeir, musiqi və mahnıların füsunkar vətəni olan Şuşa verirdi. Bütün Cənubi Qafqaz üçün bir konservatoriya rolunu oynayan bu şəhərdən hər mövsümdə, hətta hər ay Cənubi Qafqaza yeni mahnılar, tədricən yeni motivlər gəlirdi» [13, s.28]. Qeyd olunan dövrdə Tiflis şəhəri Cənubi Qafqazda musiqinin və incəsənətin beşiyinə çevrilmişdi. Məşhur xanəndələrdən Hacı Hüsü, Mirzə Məhəmməd Həsən, Cabbar Qaryağdıoğlu, Segah İslam, Salahlı Məşədi Əkbər, Seyid Şuşinski, xüsusilə Bülbül muğamatı genişləndirmək üçün aşiq formalarını və xalq mahnılarını muğamata daxil etmişdilər [1, s.74]. Tiflis şəhərində yaşayıb-yaratmış məşhur azərbaycanlı xanəndələrdən Səttar, Əbdülbağı və Allahverdi də Azərbaycan musiqisinin inkişafına böyük töhfələr vermişdilər [8, s.295]. Həmçinin Tiflisdə və ətraf bölgəsində yaşayan azərbaycanlı və Azərbaycan dilində çalılıb-oxuyan gürcü aşıqları da Tiflisin musiqili həyatında mühüm rol oynamışlar [12, s.7].

Tiflisdə Azərbaycan teatrının yaranmasına təsir edən ən mühüm səbəblərdən biri də dini şəbih tamaşaları olmuşdur. Bu cür tamaşalar estetik fikrin inkişafına güclü təsir göstərmiş və dünyəvi teatr yaratmaq ideyasını xeyli sürətləndirmişdir. Tiflisdə keçirilən şəbih tamaşaları barədə M.Mərdanov çox maraqlı fikir söyləmişdir: «Tiflisdə teatr tamaşalarından başqa hər il məhərrəm ayında keçirilən, ənənə şəkli almış şəbih mərasimləri də məni maraqlandırır. Boş vaxtlarımda şəbih mərasimlərinin məşqlərinə də gedirdim. Bu da bir növ teatr idi. Teatr sənətinə çox yaxın olan bu dini tamaşalar islam aləmində çox yayılmışdı» [11, s.7].

Bu fikirdən də aydın olduğu kimi, Tiflisdə şəbih tamaşaları peşəkar çağdaş teatrdan hələ çox əvvəl mövcud olmuş, həvəskar aktyor truppalarının bu fəaliyyəti Azərbaycan teatrının təşəkkülü və inkişafına mühüm təkan vermişdir.

Meydan tamaşalarının bir növü olan şəbih tamaşaları forma və mənacə dini səciyyəli olub, faciə tamaşası hesab edilirdi. “Şəbih” sözü ərəbcə “bənzer”, “oxşar” deməkdir [20, s.23]. Şəbih tamaşaları özünəməxsus dramaturgiyası və teatr poetikası ilə seçilir. Tarixdə «Kərbəla müsibəti» kimi anılan faciə – matəm mərasimi çoxdan bəri hər il Azərbaycanın şiələr yaşayan bölgələrində, eləcə də əksəriyyəti şiə təriqətinə mənsub olan Azərbaycan türklərinin məskunlaşdığı Tiflis şəhərində qeyd olunurdu. Şəbih mərasimləri iki hissədən ibarət olurdu: Məhərrəm ayının ilk on günü əza – matəm günləri keçirilir, onuncu gün isə aşura (Ərəbcə 10 deməkdir; bu gün hicri təqvimə ilə Məhərrəm ayının 10-a təsadüf etdiyindən faciə bu adı almışdır – R.M.) – qətl günü, imam övladlarının kütləvi qətlə yetirildiyi gün kimi qeyd olunurdu. Şəbih tamaşaları obrazlarından imam övladlarının surətləri xüsusi əhəmiyyət daşıyırdı. Mərsiyəxanalar Məhərrəm ayında ardı-arası kəsilməyən mərasimlərdə mərsiyələr deyirdi.

Bakıda və Tiflisdə şəbihkardanlar, hər il şəbihlərdə rol aparən, onlara bədii tərtibat verən «aktyor»lar az olmamışdır. Şəbih tamaşasını ərsəyə gətirən

əsas aktyor, belə desək, rejissor, şəbihkardan idi. Bu tamaşada əsas rolu o, özü oynayır, digər rolları isə paylaşdırırdı. Adətən «imam babalarını susuz qoyan Yezidin qəddar sərkərdəsi Şümürün lal-dinməz obrazını» gürcü, erməni və ya digər millətin nümayəndəsi oynayırdı.

Tiflis şəhərində təxminən 10-dan artıq şəbih «truppa»sı fəaliyyət göstərmişdir. Tiflisdə və Borçalıda Tiflisdən olan şəbih «truppa»ları ilə yanaşı, daha çox Qarabağdan və Cənubi Azərbaycandan gələn truppalar tamaşalar nümayiş etdirmişlər. Tiflis və Borçalıda göstərilən şəbih tamaşalarında M.Mərdanov, M.Sənani, H.Minasazov, İ.İsfahanlı, Ə.Qurbanov, H.Səbri, O.Qabulov, C.Mursaqulov, H.Çıldırov, S.Qayıbov, Ə.Salahlı və b. gələcəyin məşhur simaları iştirak etmişdilər.

Şəbihlər Tiflisdə meydanlarda, Şah Abbas məscidinin ətrafında, Paronbəyov karvansarasında, Kür sahilı boyu uzanan Ortaçalada, Seyid Mirnemətullanın ev-həyətidə, ən çox Şeytanbazarda göstərilmişdir [11, s.5-6].

Azərbaycanda XIX əsrdə Molla Bihuddin, Baqir Ağamirzə Məhəmmədbağır Xalxali, Məhəmməd Dilsuz şəbih tamaşaları üçün faciəvi qəsidələr və mərsiyələr yazmışdılar. Tanınmış şəbihkardanlardan şuşalı Xarrat Qulu, bakılı Rüstəm Kazimov və digərləri məşhur idilər [25].

Özündə mürəkkəb, geniş, hərtərəfli bədii struktur və tərtibat əks etdirən şəbih tamaşalarında rolların bölgüsü aparılır, müəyyən süjet xətti olur, xanəndələr və ya qəzəl-xanlar əruz vəznində mərsiyələr deyir, qəsidələr söyləyirdilər. Bir sözlə, şəbih tamaşaları real teatra çox bənzəyirdi. Şəbih tamaşaları sonradan Azərbaycan teatrının romantik faciə qolunun formalaşmasında mühüm rol oynamışdı.

Bütün yuxarıda qeyd etdiklərimiz göstərir ki, Tiflis şəhərində Azərbaycan çağdaş teatrının yaranması üçün münbit şərait mövcud idi. Tiflisin azərbaycanlı məhəllələrində, küçə və meydanlarında, xalqın toplaşdığı digər məkanlarda bayram günlərində, el və toy şənliklərində, mərasimlərdə, ilin müxtəlif vaxtlarında nümayiş etdirilən milli oyunlar, meydan mərasimləri, aşıq və xanəndələrin çıxışları, şəbih tamaşaları və s. Azərbaycan teatrının formalaşmasına şərait yaratmış, həmçinin gənc həvəskar aktyorlar nəslinin yetişməsinə güclü təsir göstərmişdir.

Hələ, dahi Azərbaycan dramaturqu M.F.Axundovun pyeslərinin Tiflis şəhərində səhnələşdirilməsinə qədər artıq bu şəhərdə Azərbaycan teatrının ilk ənənələri formalaşmışdı.

Tiflis Azərbaycan incəsənətinin əsas özəyi, onun zirvəsi olan milli teatrımızın yaranması və fəaliyyəti, onun məşhur səhnə xadimləri haqqında bir sıra tədqiqatçılarımız maraqlı araşdırmalar aparmış, əsərlər yazmışlar. Bu problemlə bağlı görkəmli tədqiqatçı A.Hacıyev [9], Ə.Nərimanov [19], A.Şərifov [23], Ə.Əliyeva [6], C.Cəfərov [5], Ş.Məmmədli [15], A.Binnətoğlu [3], İ.Rəhimli [22], A.Mişiyev [18], İ.Kərimov [14], T.Cəfərli, R.Şahvələd və

digərlərinin tədqiqatları xüsusilə maraq doğurur. Qeyd edək ki, Tiflis Azərbaycan teatrının tarixinin tədqiqində görkəmli Azərbaycan alimi A.Hacıyevin müstəsna xidmətləri olmuşdur. Onun əsərlərində teatrın yaranmasına qədərki proseslər, təşəkkülü, fəaliyyəti, əlaqələri, qastrol səfərləri, üzvləri və s. barədə dolğun və hərtərəfli məlumatlar öz əksini tapmışdır.

Tiflis Azərbaycan teatrının yaranma tarixi 1872-ci ildə dahi dramaturqumuz, «Qafqazın ilk tatar (azərbaycanlı – R.M.) müəllifi» [7] M.F.Axundovun «Şərgüzəşti-vəziri-xani Lənkəran» («Lənkəran xanının vəziri») adlı komediyasının oynanılması ilə başlamışdır.

Tiflisdə gürcü teatrı 1845-ci ildə Q.Eristavinin rəhbərliyi ilə fəaliyyətə başlamışdı. Q.Eristavi «Благородное» («Nəcib») adlı dərnək təşkil etmiş və bu dərnəyin köməyi ilə Tiflis gimnaziyasının binasında özünün yazmış olduğu «Раздел» («Bölüşdürmə») və «Тяжба» («Dartışma») komediyalarını səhnələşdirmişdi [4, s.10].

Tiflisdə Azərbaycan teatrının yaranması ilə bağlı isə tədqiqatçı alimlərimiz arasında müəyyən fikir ayrılıqları olmuşdur. Belə ki, A.Hacıyev M.Mərdanova, M.Kirmanşahlıya, A.Tuqanova [24], İ.İsfahanlıya, Ə.Nərimanova və digərlərinin məqalə, qeyd və xatirələrinə istinad edərək «türk teatrları arasında mümtaz yerlərdən birini tutan Tiflis-Azərbaycan teatrı»nın ilk tamaşasını, M.F.Axundovun «Sərgüzəşti-vəziri-xani Sərab» komediyasının üçüncü pərdəsini 1872-ci ildə göstərməsilə yarandığını bildirmişdir. Bu tamaşada əsas rolları Abdulla Xəlilov, İbrahim Zeynalov və Məmmədcəfər Cəfərovun apardığını qeyd etmişdir.

Bu fikri təsdiqləyən T.Cəfərli bildirmişdir: «Tiflisdə ilk dəfə köhnə meydanda (Metex qalasının yaxınlığında) Paronbəyov karvansarasında 1872-ci ildə M.F.Axundovun «Sərgüzəşti-vəziri-xani-Sərab»ı tamaşaya qoyulmuşdur. Karvansaranın örtülü hissəsində səhnə quraşdırılmış, çoxsaylı tamaşaçılar ətrafda xalılar üstə əyləşmişlər. Dəstə əsərin üçüncü pərdəsini göstərirdi».

R.Şahvələd, İ.Kərimov [14] və digərləri də A.Hacıyevin bu fikrinə tərəfdar olmuşlar. Həmçinin Tiflis Azərbaycan teatrının ilk tamaşasının tarixinin dəqiq müəyyənləşməsində rəsmi sənədlərin mühüm rola malik olduğunu bildirən A.Hacıyev XX əsrin 30-cu illərindən teatrdan rəsmi sənəd – pasport tələb olunduğunu və belə bir rəsmi sənəddə – pasportda teatrın yaranma tarixinin 1872-ci il, yerinin Tiflis, binanın tamaşaçı tutumunun isə 360 nəfər olduğunun öz əksini tapdığını qeyd etmişdir [9, s.16].

XIX əsrin II yarısında Tiflisdə nəşr olunan mətbu orqanlarının səhifələrində də bu məsələ öz əksini tapmışdır. «Ziya», «Droeba» («Zaman»), «Xlovneba» («İncəsənət»), «İveriya» qəzetlərində Tiflis Azərbaycan teatrının ilk tamaşası haqqında müəyyən məlumatlar öz əksini tapmışdır.

Azərbaycan teatr tarixinin tanınmış tədqiqatçılarından olan İ.Rəhimli isə «Tiflisdə göstərilən teatr tamaşasının Bakıda 1873-cü il martın 10-da oynanılan

və milli peşəkar teatrımızın təşəkkülü kimi tarixləşən gündən bir neçə gün sonraya təsadüf etdiyini bildirir» [22, s.3] və daha sonra isə qeyd edirdi ki, «Bakı şəhərindən bu fədakarlıq təşəbbüsünün sorağı həm Azərbaycanın, həm də Qafqazın soydaşlarımız sıx yaşayan şəhərlərinə də çatdı. Oralarda yaşayan ziyalılarımızda da tamaşalar oynamağa maraq və həvəs oyandı. Bir-birinin ardınca Tiflisdə (əvvəlcə 1873-cü ildə, sonralar 1877-ci ildən başlayaraq), Şuşada (1874), Qubada (1875), Şəkiddə (1879), İrəvanda (1882), Naxçıvanda (1883) teatr həvəskarları olan ziyalılar və məktəb şagirdləri tamaşalar oynamağa başladılar» [22, s.34].

Gördüyümüz kimi, Cənubi Qafqazın azərbaycanlılar yaşayan bölgələrində ilk teatrların yaranması XIX əsrin II yarısı – XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın aparıcı mədəniyyət mərkəzləri olan Tiflis və Bakı şəhərlərinin payına düşmüşdü.

Qeyd edək ki, Azərbaycan teatrının yaranmasına M.F.Axundovun yaradıcılığı əsaslı və həlledici təsir göstərmişdir. Ədibin komediyaları Tiflisin rus və gürcü zadəgan teatrlarında nümayiş etdirilmişdi. Zahirən əyləncə xarakteri daşıyan teatrdan ziyalılarımız xalqın maarifləndirilməsi üçün bir təbliğat mexanizmi kimi istifadə edirlər. Xüsusilə XIX əsrin 70-80-ci illərində Tiflisli teatr həvəskarları bir sıra yerli və əcnəbi müəlliflərin əsərlərini şəhərin müxtəlif teatr və mədəniyyət evlərində nümayiş etdirirlər. Əsasən tiflisli azərbaycanlılardan təşkil olunmuş həvəskar teatr truppaları getdikcə püxtələşir, inkişaf edir və peşəkar aktyor truppalarına çevrilirdilər.

Tiflisdə Azərbaycan teatrının formalaşdığı ilk vaxtlarda ziyalılarımız çox böyük çətinliklərlə qarşılaşırdılar. Müxtəlif rolları ifa edən ziyalılarımız, onlara yaxından kömək edən Tiflisin məktəblərində təhsil alan azərbaycanlı şagirdlər və seminaristlər böyük əziyyətlər bahasına olsa da, bu çətin və taleyüklü məsələnin öhdəsindən gəlirdilər. Böyük çətinlik törədən səbəblərdən biri teatr binasının və qadın rollarının ifaçılarının olmaması idi. Azərbaycanlı aktyorlar truppası müxtəlif illərdə Tiflisin Artistlər cəmiyyəti, Kazyonni teatr (Xəzinə teatri), Artsruni, Gürcü zadəgan teatri, Zubalov adına Xalq evi kimi məşhur mədəniyyət ocaqlarında yerli və Avropa müəlliflərinin yazdıqları əsərləri canlandırmışdılar. Tiflis Azərbaycan teatrının aktyorları daha çox Zadəgan teatri, Zadəgan evi və ya Əyanlar evi kimi adlanan Gürcü zadəgan teatrlarında 1914-cü ildən başlayaraq xeyli tamaşa nümayiş etdirmişdilər. Adlarını qeyd etdiyimiz yerlərdən əlavə Tiflisli ziyalılar və Azərbaycanın müxtəlif bölgələrindən bu şəhərə gəlib ictimai-mədəni fəaliyyətlə məşğul olan görkəmli həmyerlilərimiz Tiflisin Mir, Auditoriya, Parənbəyovun karvansarayı, Bank, Padşahlıq, Avlabarda yerləşən Araks, Avlabar – Palasın binalarında və Tiflis şəhərində azərbaycanlıların kompakt şəkildə yaşadığı Şeytanbazar, Xarpux, Havlabar, Ortaçala məhəllələrində sakinlərin şəxsi evlərində də tamaşalar hazırlayıb insanlara nümayiş etdirmişdilər. Tiflisin həvəskar aktyor truppaları

əksərən bu tamaşalardan əldə etdikləri qazancı xeyriyyə məqsədilə azərbaycanlı tələbələrin təhsili ilə bağlı problemlərin həllinə sərf edirdilər.

Ümumiyyətlə, XIX əsrin sonuna qədər Tiflisin azərbaycanlı teatr truppaları müəyyən səbəblərdən – maddi və texniki təminat, peşəkarlıq, səhnə və musiqi tərtibatının zəif olması, rolların düzgün bölüşdürülməməsi və s. baxımından xeyli əziyyət çəkirdilər. Qeyd etdiyimiz dövrdə Tiflisin teatr səhnələrində oynanılan əsərlərin əksəriyyəti yerli dramaturqlardan M.F.Axundov və N.Vəzirova, bir hissəsi isə rus və Avropa müəlliflərinə məxsus idi. Lakin XX əsrin əvvəllərində vəziyyət dəyişir, Tiflis Azərbaycan teatrının repertuarı daha da zənginləşir, yerli, rus və avropalı müəlliflərlə yanaşı, türk müəlliflərindən olan Namiq Kamalın, Şəmsəddin Saminin və digərlərinin əsərləri də səhnələşdirilməyə başlayır.

Qeyd edək ki, dahi dramaturqumuz M.F.Axundov Tiflisdə, ümumiyyətlə Azərbaycanda teatr sənətinin yaranmasında və inkişafında mayak rolunu oynamışdır. Belə ki, məşhur teatr tədqiqatçısı İ.Rəhimlinin qeyd etdiyi kimi, «Tiflisin teatral iqlimi, Rusiyanın müxtəlif səhnə ustalarının şəhərə qastrolları, Qərb ədəbiyyatına, onun dramaturgiya qoluna, xüsusən Jan Batist Molyer irsinə bələdlik və ilk növbədə milləti nadanlıqdan xilas etmək yollarını aaraması Mirzə Fətəlini pyes yazmağa vadar etmişdir. Özü də məhz məzhəkə (komediya) yazmağa. Çünki Axundzadə mənəviyyatları sıxıb məhvə çəkən buxovlardan xilas yolunun vacib cığırlarından birini teatrda, səhnə gülüşündə görürdü» [21, s.4].

M.F.Axundovun məşhur komediyalarının hələ XIX əsrin ortalarında rus səhnəsində oynanılması teatrımızın formalaşması üçün mühüm rol oynamışdı. 1852-ci ildə Tiflisdə rus teatrı ədibin «Hekayəti-xırs quldurbasan» pyesini səhnələşdirmişdi. Dramaturqun «Hekayəti-Müsyö Jordan həkimin – nəbatət və dərviş Məstəlişah caduküni məşhur» adlı komediyası Peterburqda ev tamaşalarından birində oynanılmışdır [2, s.128]. Xüsusilə ədibin “Hacı Qara” tamaşası onlarca quruluşda oynanılmış, qabil komediya ustadlarımız Hacı Qaranın ifasına səhnə gülüşünün meyarı kimi qiymət vermişlər. Komik aktyorlar Hacı Qaranı ustalıqla oynamağı sənət zirvəsi saymışlar. Ən rəngarəng səhnə təfsirləri, ən “partlayan” gülüş, ən şux tərtibat, ən məzəli oyun məhz “Hacı Qara” tamaşalarına məxsusdur. “Qaravəlli”, “Kosa-kosa” xalq oyunlarından, meydan teatrı prinsiplərindən, dərviş rəqslərindən, meyxana məclisi elementlərindən... ilk dəfə məhz “Hacı Qara” komediyasının müxtəlif illərdəki quruluşlarında istifadə olunmuşdur [21, s.5].

Axundovla yanaşı, N.Vəzirov da teatrın inkişafına əvəzsiz töhfələr vermişdi. Nəcəf bəy Vəzirov yaradıcılığa komediya ilə başlamış və ilk Azərbaycan faciəsi olan “Müsibəti Fəxrəddin”i qələmə almışdır. Azərbaycan teatr sənətində realist aktyor məktəbinin inkişafında M.F.Axundovun xidmətləri

nə qədər böyük idisə, romantik aktyor məktəbinin formalaşmasında da N.Vəzirovun rolu danılmaz idi.

Bəli, məhz teatrı xalqın maariflənməsində başlıca istiqamətlərdən hesab edən ziyalılarımız bu sahənin inkişafına böyük qüvvə sərf etmişdilər. Görkəmli ziyalılarımız və maarifçilərimizdən C.Məmmədquluzadə, Ö.F.Nemanzadə, M.Şahtaxlı, E.Sultanov, F.Köçərli və digərləri bu yolda öz fədakar əməklərini əsirgəməmişdilər.

XIX əsrin son 20 ili ərzində Tiflisdə Azərbaycan teatrı böyük bir təşəkkül dövrünü uğurla keçmişdi. Qeyd etdiyimiz mərhələdə Tiflisdə Azərbaycan teatrının səhnəsində S.Nərimanov, Ə.Yüzbaşov, T.Axundov, H.Minasazov, H.Tahirov, Y.Nərimanov, H.Çıldırov, Ə.Əlizadə, Ə.M.Mərdanov, E.Sultanov, A.Axundzadə, S.Qayıbov, M.İbrahimov, M.Seyfəddin, M.Abdullazadə, M.Quliyev, P.Hüseynov, O.Qabulov, C.Mursaqlı, M.Kirmanşahlı, Q.Vahabov və digərləri gözəl səhnə əsərləri yaratmışdılar. Həmçinin qeyd etmək lazımdır ki, bu ziyalıların bəziləri öz həyatlarının sonrakı dövrünü də məhz teatrı bağlamış və peşəkar aktyor kimi fəaliyyət göstərmişdilər. Adlarını çəkdiyimiz aktyorlar və digər səhnə ustalarımız tərəfindən Tiflisin teatr salonlarında «Hacı Qara», «Müsyö Jordan və dərviş Məstəlişah», «Lənkəran xanının vəzirliyi», «Ev tərbiyəsinin bir şəkli», «Hacı Qəmbər», «Sonrakı peşmançılıq fayda verməz», «Qırt-qırt», «Könülsüz nikah», «Fətəli şah», «İki qardaş», «Görməyən şal», «Koroğlu» və s. əsərlər uğurla oynanılmışdı. Gürcü dramaturqu Z.Antonovun Rəşid bəy İsmayılov tərəfindən tərcümə olunmuş «Koroğlu» dramı 1889-cu ildə Tiflisdə aktyorlarımız tərəfindən səhnələşdirilmiş və böyük müvəffəqiyyət qazanmışdır. Bu hadisə gürcü-Azərbaycan səhnə əməkdaşlığına və ədəbi əlaqələrinə bariz nümunə idi. Qeyd edək ki, XIX əsrin sonuna qədər səhnələşdirilən əsərlərin rejissorluğunu daha çox T.Axundov və S.Seyidov etmişdilər.

XX əsrin əvvəllərində Tiflis Azərbaycan teatrı öz inkişafının yeni bir mərhələsinə qədəm qoyur. Artıq öz fəaliyyətləri dövründə xeyli təcrübə qazanmış aktyorlarımız öz səhnə ustalıqlarını daha da təkmilləşdirmiş oldular. Peşəkar aktyorlar H.Ərəblinskinin və S.Ruhullanın Tiflisə gəlişləri və bu şəhərdə çıxışları Tiflis Azərbaycan teatrının inkişafına əsaslı təsir göstərdi. Hüseyn Ərəblinski 1910, 1914, 1919-cu illərdə Tiflis səhnəsində yaddaqalan obrazlarla çıxışlar etmişlər.

XX əsrin əvvəllərində Tiflis Azərbaycan teatrında əsərləri səhnələşdirilən yerli dramaturqlarımızın sayı getdikcə artırdı. Onların arasında N.Nərimanov («Dilin bəlası» (1903), «Şamdan bəy» (1908), Ə.Gorani («Qocalıqda yorğalıq» (1903), Ə.Haqverdiyev («Millət dostları» (1908), «Dağılan tifaq» (1908), S.Axundzadə («Zülmün nəticəsi» (1912) və digərlərinin əsərləri tiflislilər tərəfindən sevilərək izlənilmişdi.

Tiflisdə Azərbaycan teatrının inkişafında 1909-cu ilin 20 oktyabrında (1910-cu ildə təkrar olunmaqla) Zadəgan teatrında oynanılan «Otello» faciəsi mühüm rol oynamışdı. Burada Otellonu M.Abbasov, Yaqonu H.Köçərlinski, Dezdomonanı Tərlan xanım, Brabansionu M.Quliyev, Kassionu M.Kirmanşahlı, Emilyanı P.Tanailidi, Senatoru İ.Həqqi uğurla ifa etmişdilər. Bu böyük nailiyyət Azərbaycan teatrının peşəkarlaşmasına güclü təsir göstərmiş, 1910-cu ildə Azərbaycanlı aktyorlar Zubalov adına Xalq evində «Tatar teatr cəmiyyəti»ni (başqa cür «Müsəlman dram cəmiyyəti» də adlanırdı) yaratmışdılar. Cəmiyyət 1910-cu ildə rəsmi hökumət dairələrinə özünün 33 bənddən ibarət olan Nizamnaməsini də təqdim etmiş, bu sənəd 1910-cu il 22 dekabrda təsdiqlənəndən sonra rus və Azərbaycan dillərində nəşr olunmuşdu.

Tiflis şəhərində 1910-cu ildən Gürcü zadəgan teatrında fəaliyyət göstərmiş «Səadət» truppası da böyük nailiyyətlər qazanmışdı. Bu truppada M.Kirmanşahlı, M.Quliyev, H.Köçərli kimi görkəmli sənətkarlar çalışmışdılar. Qeyd edək ki, bu iki teatr truppası arasında daim əlaqələr olmuş, aktyor mübadiləsi sərbəst şəkildə həyata keçirilmişdi (lakin müəyyən vaxtlarda iki cəmiyyət arasında münasibətlər soyuq xarakter almışdı).

1911-ci ildə «Müsəlman dram cəmiyyəti» («Yerli müsəlman dram dərnəyi») tərəfindən yerli və əcnəbi müəlliflərin əsərlərindən «Nadir şah», «Otello», «Bəxtsiz cavan», «Ağa Məhəmməd şah Qacar», «On bir yaşlı arvad», «Qara bəla», «Molla İbrahimxəlil kimyagər», «Leyli və Məcnun», «Məşədi İbad», «Əlli yaşında cavan» əsərləri uğurla səhnələşdirilmişdi. Qeyd etmək vacibdir ki, Tiflis Azərbaycan teatrının aktyorları Ü.Hacıbəyovun yaradıcılığına geniş müraciət etmişdilər. Dahi sənətkarın musiqili kompozisiyaları və operetları Tiflis səhnəsində böyük uğurlar qazanmışdı. 1911-ci ilin iyununda «Məşədi İbad» operettası hökumətin razılığı ilə Ü.Hacıbəyovun özünün rəhbərliyi altında Tiflisdə oynanılmışdı [22, s.29].

Azərbaycan Tiflis teatrının tarixində çox mühüm və yaddaqalan hadisələrdən biri 1912-ci il aprelin 1-də «Auditoriya»nın – «Təzə müsəlman teatri»nin açılışı oldu. Həmin dövrdə Rusiyada təhsil alan H.Mirzəcamalov, R.Təhmasib, İ.Həqqi, M.Abbasov, M.Quliyev, E.Sultanovun bu işdə böyük əməyi oldu. Aprelin 7-də Z.Hacıbəyovun «Əlli yaşında cavan» operettası ilə «Auditoriya» öz açılışını etdi.

1912-ci ildə gürcü müəllifi V.Mçedaşvilinin «Qaçaq Kərəm» dramı «Auditoriya»da tamaşaçılar tərəfində rəğbətlə qarşılanmışdı. Daha sonra «Nadanlıq», «Şah Sultan Hüseyin», «Ev tərbiyəsinin bir şəkli», 1913-cü ildə «Dilin bəlası», «Qan ocağı», «Zavallı çocuq», «Hacı Mehdi», «Sarsaqlamış kişi və ya arvadın hiyləsi», «Pulsuzluq» və s., 1914-cü ildə «Əmir Əbül Üla», «Sultan Osman, Beytölmüqəddəs hökmdarı», «Dəmirçi Gavə», «Sultan Əbdüləziz, yaxud Osmanlı inqilabı», «Qəzavat», «Vay şələkküm, vələkküm», «Kərbəla Hacı», «Axşam səbri xeyir ola» kimi tamaşalar Tiflisdə

«Auditoriya»da, Kazyonni teatrda, Gürcü teatrında və şəhərin digər binalarında uğurla nümayiş olunmuşdu.

Beləliklə, bütün qarşılaşdığı çətinliklərə və məhrumiyyətlərə baxmayaraq tiflislilərin və ziyalılarımızın, gənclərimizin dəstəyini alan azərbaycanlı aktyorlar Tiflisdə Azərbaycan incəsənətini, mədəniyyətini, teatrımızı yaşatmağa nail oldular. Tiflis Azərbaycan teatrının inkişafında Tiflisdə yaşayan və ya fəaliyyət göstərən, təhsil alan və s. azərbaycanlı aktyorlar M.Ələsgərov, Ə.Yüzbaşov, M.Zamanov, Ə.Haqverdiyev, İ.Əliyev, M.Abbasov, Y.Bədəlov, M.Kirmanşahlı, M.Ağayev, S.Şuşinski, M.Quliyev, M.Əliyev, İ.Zeynalov, İ.Həqqi, H.Haşımlı, Y.Hacıyev, Y.Nərimanov, müxtəlif illərdə Tiflisdə qastrollarda olan bakılı aktyorlardan H.Ərəblinski, S.Ruhulla, M.Əliyev, Ə.Vəli, H.Sarabski, qadın rollarının ifaçıları M.Antonina, Tərhan xanım, Göyərçin xanım, Şatanova, Panifiliya Tanailidi, Zəngəzurskaya, Rahilə xanım və digərlərinin böyük xidmətləri olmuşdur.

Birinci Dünya savaşının başlanması ilə əlaqədar Tiflisin mədəni həyatında da təlatümlər dövrü başlamış və Azərbaycan teatrı 1914-cü ilin aprelindən etibarən öz fəaliyyətini dayandıraraq təxminən bir illik fasilə vermişdir.

Tiflis şəhərində mövcud olmuş mədəni mühitin formalaşmasında Azərbaycan incəsənətinin, teatrının, yaradıcı insanların verdiyi töhfələr mühüm əhəmiyyət daşımış, nəinki burada yaşayan azərbaycanlıların, həmçinin gürcülərin, rusların və digər xalqların nümayəndələrinin mədəni, mənəvi və ictimai dünyagörüşlərinin zənginləşmələrində əvəzsiz rol oynamış, Azərbaycan mədəniyyət tarixinə qızıl hərflərlə yazılmışdır.

ƏDƏBİYYAT

1. *Allahmanlı M.* Azərbaycanın qərb bölgəsinin mənəvi mədəniyyəti. Bakı: Nurlan, 2011, 176 s.
2. *Azərbaycan tarixi: 7 cildə, IV c. (XIX əsr)*, Bakı: Elm, 2007, 504 s.
3. *Binnətoğlu A.* Teatr haqqında söhbətlər. Bakı: Elm və Təhsil, 2009, 226 s.
4. *Borçalı Z.* Tiflis Azərbaycan mətbuatı tarixindən (1830-1920). Bakı: Borçalı NPM, 2005, 118 s.
5. *Cəfərov C.* Azərbaycan teatrı. Bakı, 1974, 26 s..
6. *Əliyeva Ə.* M.F.Axundov və teatr. Bakı 1966. 14 s.
7. GMTA. f.11, siy.1, iş.2757, vər.1
8. *Hacılar V.* Gürcüstanda türk xalq ədəbiyyatı ənənələri. Bakı: Səda, 2005, 303 s.
9. *Hacıyev A.* Tiflis Azərbaycan teatrı. Bakı: İşıq, 1984, 160 s.
10. *Hacıyev A.* Tiflis ədəbi mühiti. Bakı: Yazıçı, 1980, 83 s.
11. *Hacıyev A.* Tiflis Azərbaycan və Adıgün türk teatrı. Bakı: Borçalı, 2006. 31 s.
12. *Hacıyev V.* Folklorumuzun üfüqləri. Bakı: Yazıçı, 1991, 148 s.

13. *Корганов В.Д.* Кавказская музыка: сборник статей. Тифлис: Скоропечатня М. Мартиросянца, 1908, 84 с.
14. *Кərimov İ.* Azərbaycan və gürcü səhnə ustalarının dostluğu. Bakı: Azərnəşr, 1964, 63 s.
15. *Məmmədli Ş.* Tədqiqini gözləyən teatr / “Ədəbiyyat və incəsənət” qəz., Bakı, 1984, 27 aprel
16. *Mərdanov M.* Xatirələrim. Bakı, 1964. 229 s.
17. *Mir Bağırzadə S.A.* İncəsənət tarixi / Dərslik. Bakı: MSA, 2012, 117 s.
18. *Misiyev A.* Azərbaycan yazıçıları və Tiflis ədəbi-ictimai mühiti (1820-1905). Tbilisi: Qanatileba”, 1987, 320 s.
19. *Nərimanov Ə.* Tiflis türk teatrosunun müxtəsercə tarixi. «Xlevnoba», 1926, №25, s.6.
20. *Rəhimli İ.* Azərbaycan teatr tarixi. Bakı: Çəşioğlu, 2005, 864 s.
21. *Rəhimli İ.* Üç əsrin yüz otuz ili. (Akademik Milli Dram Teatrı bu gün). Bakı: “QAPP-POLİQRAF” Korporasiyası, 2003, 264 s.
22. *Rəhimli İ.* Tiflis Azərbaycan teatrı. Bakı: Xəzər, 2006, 224 s.
23. *Şərifov A.K.* Azərbaycan türk teatrı materialları. Bakı, 1930, 43 s.
24. *Turqanov A.A.* Teatr xatirələri. Bakı: Yazıçı, 1980, 120 s.
25. <http://azteatr.musiqi-dunya.az/file?id=143&dt=1871>

Redaksiyaya daxil olub 08.10.2021